

فصلنامه علمی - پژوهشی تاریخ اسلام و ایران دانشگاه الزهراء (س)

سال بیست و یکم، دوره جدید، شماره ۹، پیاپی ۹۱، بهار ۱۳۹۰

تجارت تریاک در بنادر شمالی خلیج فارس (۱۲۹۱-)

۱۳۴۳ق/۱۸۷۴-۱۹۲۴م)

حبیب‌الله سعیدی نیا^۱

تاریخ دریافت: ۸۹/۵/۱

تاریخ تصویب: ۹۰/۴/۲۵

چکیده

با توجه به گسترش تجارت جهانی و افزایش رقابت برای ورود به حوزه‌های جدید اقتصادی در دوره قاجار، خلیج فارس، یکی از مهم‌ترین کانون‌های اقتصادی و تجاری، مورد توجه قرار گرفت و گمرک آن به مهم‌ترین راه‌های ارتباطی ایران با کشورهای قدرتمند تبدیل شد. یکی از کالاهایی که در این دوره نقش به‌سزایی در گسترش تجارت خارجی ایران در خلیج فارس داشت، تریاک بود. اگر چه این کالا به‌دلیل سودآوری و مزایای مختلف اقتصادی، نقش مهمی در رونق تجارت خارجی ایران ایفا نمود و موجب افزایش سهم بازرگانی خارجی در اقتصاد ایران گردید، الگوی تجاری حاکم بر ایران، باعث افزایش صادرات مواد خام و افزایش واردات کالاهای ساخته شده خارجی شد و در درازمدت به کاهش تولید مواد غذایی اصلی برای مصرف داخلی انجامید. این رویکرد تجاری در ایران، بر خلاف بیشتر کشورهای تولید و صادرکننده تریاک -

---

۱. استادیار گروه تاریخ دانشگاه خلیج فارس h_saeedinia@yahoo.com

که اقدام به محدود کردن تولید و جایگزینی کشت کالاهای دیگری همچون مواد غذایی به جای تریاک نمودند- تا اواخر دوره قاجار ادامه پیدا کرد و حکومت مرکزی، تجار و کشاورزان همچنان از تجارت تریاک حمایت کردند.

در دوره قاجار، بیشترین حجم تجارت تریاک از طریق بنادر بوشهر، بندرعباس و خرمشهر (محمره) که فعال ترین و مهم ترین بنادر خلیج فارس بودند انجام می شد. این بنادر با مزیت های سیاسی- اقتصادی؛ مانند تشکیلات گمرکی، اتصال به مسیرهای تجاری، وجود بازار مناسب و مناطق پس کرانه ای وسیع نقش برجسته ای در تجارت خارجی ایران ایفا می نمودند.

دامنه تجارت تریاک ایران در حوزه خلیج فارس وسیع بود و بنادر و سواحل این دریا و کشورهای انگلستان، عثمانی، مصر هند و شرق دور مانند هنگ کنگ و چین را دربرمی گرفت.

پژوهش حاضر تجارت تریاک را در حوزه خلیج فارس از طریق بنادر بوشهر، بندرعباس و محمره در فاصله زمانی (۱۲۹۱-۱۳۴۳ ق/ ۱۸۷۴-۱۹۲۴م) بررسی می کند و فرض بر این است که تجارت تریاک به دلیل سودآوری بالا مورد توجه حکومت و مردم ایران و قدرت های خارجی قرار گرفت و با وجود مخالفت های جهانی، تولید و صادرات آن در ایران تا پایان این دوره از رونق برخوردار بود. روش این پژوهش و جهت گیری شیوه گردآوری داده ها تاریخی بوده و از اسناد آرشیوی و منابع معتبر استفاده نموده ایم.

واژه های کلیدی: گمرک، تجارت خارجی، تجارت تریاک،

ساختار تجارت، تشکیلات اقتصادی

مقدمه

با تحولاتی که طی قرون هیجدهم و نوزدهم در اروپا رخ داد، تجارت خلیج فارس مورد توجه اروپاییان قرار گرفت، در این زمان، به دلیل آنکه پدیده سرمایه‌داری به صورت یک نظام غالب بین‌المللی در آمده بود، تجارت جهانی گسترش یافته و رقابت کشورها برای به دست آوردن بازارهای جدید و تهیه مواد اولیه رشد زیادی یافته بود؛ در نتیجه قدرت‌های جهانی نیز به ایران توجه زیادی داشته و روابط آن با کشورهای خارجی به خصوص اروپا گسترش یافت. به دنبال این شرایط جهانی، تغییراتی در دوره قاجار، به ویژه عصر ناصری در امور اقتصادی و تجارت خارجی به وجود آمد؛ بدین ترتیب که از دوره ناصرالدین شاه که معادلات بین‌المللی حالت دوجانبه^۱ پیدا کرد، حکومت ایران مجبور شد امور تجاری خود را نظم بخشیده و نهادهای اقتصادی خاصی را برای سامان دادن و رونق بخشیدن به تجارت داخلی و خارجی ایجاد کند.

تشکیل وزارت تجارت و فلاح در سال ۱۲۷۶ق / ۱۸۶۰م و وزارت گمرک در سال ۱۲۹۲ق / ۱۸۷۴م از جمله این اقدامات بود. از سوی دیگر، تجار برای تحقق خواسته‌های منطقی خود، ناصرالدین شاه را واداشتند تا تشکیلاتی به نام «مجلس وکلای تجارت» تأسیس نماید که هدف آن پیشرفت جامعه ایران بود. ایجاد چنین تشکیلات تجاری، اگر چه اهداف دولت را که رونق بخشیدن به فعالیت‌های تجاری داخلی و خارجی بود، به طور کامل برآورده نکرد، در کنار تحولات سیاسی - اقتصادی خارجی و داخلی بر امر صادرات و واردات ایران تأثیرات زیادی گذاشت و از سویی دیگر، به دلیل تسلط قدرت‌های خارجی، سمت و سوی تغییرات و سیاست‌گذاری‌های تجاری و گمرکی بیشتر به ضرر ایران بود.

در دوره قاجار و به ویژه از سال ۱۲۷۶ق / ۱۸۶۰م، تجارت مواد خام صادراتی نقدینه‌آور به خصوص تریاک مورد توجه قرار گرفت که در این تصمیم‌گیری سیاست‌گذاری تجاری نه حکومت و نه تجار و کشاورزان ایران، بلکه قدرت‌های خارجی به ویژه دولت انگلستان دخیل بودند؛ زیرا در این دوره انگلستان قدرت برتر جهانی بود و در مناطق مختلف جهان به خصوص در بنادر و مراکز عمده تجارت تریاک خلیج فارس و اقیانوس هند نظیر بنادر مهم چین مانند کانتون،

شیامن، فوژو، نینگ بو و شانگهای - که از بازارهای عمده تریاک جهان محسوب می‌شدند - به تجارت تریاک مشغول بود و به دلیل سودآور بودن تجارت تریاک در حوزه خلیج فارس و اقیانوس هند، انگلستان همواره در پی سلطه بر این منطقه بود و در این راستا به ابزار مختلفی حتی جنگ نیز متوسل شد؛ چنان که جنگ تریاک با چین (۱۸۳۹-۱۸۴۲م) به منظور سلطه بر بنادر مهم آن کشور صورت گرفت و موفق نیز شد با شکست چین و ادامه تجارت تریاک، درآمدهای سرشاری را به دست آورد. پس از هند، ترکیه و چین، که از مراکز مهم تولید و تجارت تریاک بودند، سیاست تجارت آزاد توسط انگلیس و سایر کشورهای استعماری بر ایران هم تحمیل شد؛ در نتیجه به تدریج تولید برای بازارهای خارجی جایگزین تولید برای مصرف داخلی گردید. در صورتی که پیش از این زمان کالاهای تولیدی جوامع سنتی همچون ایران صرفاً جنبه خودمصرفی داشت و با هدف بازار تولید نمی‌شد، حال آن که با گشایش درهای بازارهای داخلی و خارجی رویکرد کشاورزان به تولیدات کشاورزی تغییر کرده و کالاها را با هدف بازار خارجی تولید کردند. این رویکرد تجاری در ایران موجب تولید کالاهایی صرفاً برای صدور^۱ و تأمین نیاز بازارهای خارجی و گسترش بازار فروش محصولات خارجی در ایران شد. این روند گرچه موجب افزایش سهم بازرگانی خارجی در اقتصاد ایران گردید، باعث افزایش صادرات مواد خامی همچون تریاک و افزایش واردات کالاهای ساخته شده خارجی شد و نه تنها نتوانست تحولات اساسی در ساختار کشاورزی ایران به وجود آورد، بلکه در درازمدت به کاهش تولید مواد غذایی اصلی در داخل نیز انجامید.

در دوره قاجار بندرهای بوشهر، بندرعباس و محمره فعال‌ترین و مهم‌ترین بنادر تجاری ایران در حوزه خلیج فارس محسوب می‌شدند. این بنادر به دلیل موقعیت ژئوپولیتیکی و تجاری، نقش عمده‌ای در تحولات اقتصادی - سیاسی ایران و به ویژه تجارت خارجی ایفا نمودند.

دامنه تجارت تریاک ایران در این حوزه وسیع شامل بنادر و سواحل خلیج فارس و کشورهای انگلستان، عثمانی، مصر، هند و شرق دور مانند هنگ کنگ و چین بود. بیشترین مبادلات تجاری با انگلستان، چین، هند، عثمانی و مصر انجام می‌شد و شرکت‌های مختلف داخلی و خارجی، به ویژه، گری پل و شرکا، هاتس و پسران و ونک هاوس کار حمل و نقل تریاک را بر عهده داشتند.

1. Cash crops

پژوهش حاضر تجارت تریاک را در حوزه خلیج فارس از طریق بنادر بوشهر، بندرعباس و محمره در فاصله زمانی (۱۲۹۱-۱۳۴۳ ق / ۱۸۷۴-۱۹۲۴ م) بررسی می‌کند؛ از این‌رو هدف این پژوهش بیان جایگاه و اهمیت تجارت تریاک در تجارت خارجی ایران در حوزه خلیج فارس است؛ بدین منظور سعی خواهد شد تا با استفاده از داده‌ها و اطلاعات معتبر، وضعیت تجارت تریاک در خلیج فارس از طریق گمرک بوشهر، بندرعباس و محمره بررسی و تحلیل گردد. تاکنون تحقیق مستقلی درباره این موضوع انجام نشده است، در صورتی که این مطلب در حوزه مطالعات خلیج فارس شناسی اهمیت زیادی دارد.

پژوهش حاضر بر اساس اهداف مزبور تنظیم شده است که شامل سه قسمت است؛ در قسمت اول پیشینه تاریخی، تولید و تجارت تریاک در ایران در دوران قاجار، در قسمت دوم روند تحولات تجارت تریاک در بنادر خلیج فارس و در قسمت سوم طرف‌های تجاری تریاک ایران در حوزه خلیج فارس بررسی شده است.

فرضیه کاربردی پژوهش عبارت است از این که تجارت تریاک به دلیل سود بالا مورد توجه حکومت و مردم ایران و قدرت‌های خارجی قرار گرفت و با وجود مخالفت‌های جهانی تا دوره پهلوی اول روتق خود را حفظ کرد.

روش پژوهش، تاریخی است و ماهیت کیفی دارد و تکنیک‌های تحقیق با توجه به مقتضیات پژوهش‌های میدانی و کتابخانه‌ای در رشته تاریخ، از نوع اسنادی است. جهت‌گیری شیوه گردآوری داده‌ها نیز تاریخی است؛ یعنی از اسناد آرشیوی و منابع معتبر و در دسترس استفاده می‌کند.

رویکرد اصلی این پژوهش تلفیقی از رویکرد موضوعی و زمانی است؛ یعنی کوشش کرده‌ایم تا به موضوع تجارت تریاک ایران در حوزه خلیج فارس براساس یک خط سیر زمانی مشخص و فقط در محدوده زمانی مورد مطالعه (۱۲۹۱-۱۳۴۳ ق / ۱۸۷۴-۱۹۲۴ م) پردازیم.

گفتنی است، از آنجا که بیشتر اسناد و متون این دوره به سال هجری قمری و میلادی نوشته شده‌اند؛ در پژوهش حاضر از سال‌های هجری قمری و میلادی استفاده شده است.

پیشینه تاریخی تولید و تجارت تریاک در ایران دوره قاجار

تریاک یکی از محصولات سودآور کشاورزی ایران در دوره قاجار بود که در زمینه‌های مختلفی همچون مسائل درمانی کاربرد داشت. کشت و تولید تریاک در ایران از قدمت بسیاری دارد؛ چنان‌که برخی مانند الموفق الهروی معتقدند که در نیمه دوم قرن دهم میلادی این کالا در ایران کشت می‌شد و برخی چون پطروشفسکی بر این باورند که این محصول از اواخر قرن یازدهم یا دوازدهم در ایران تولید می‌شد (سیف، ۱۳۷۳: ۲۱۵). کشت تریاک در ایران سابقه طولانی دارد، ولی مصرف آن تا اواسط سده نوزدهم میلادی کم بود (عیسوی، ۱۳۶۶: ۳۶۶). تولید این محصول از سال ۱۲۶۶-۱۲۸۷ ق/ ۱۸۵۰ تا ۱۸۷۱ م، افزایش یافت، اما از آنجا که علاوه بر خشکسالی، یکی از عوامل قحطی سال ۱۲۸۸-۱۲۸۹ ق/ ۱۸۷۱-۱۸۷۲ م را گسترش کشت تریاک و کاهش کشت غلات می‌دانستند، تولید تریاک کاهش یافت. این کاهش طولی نکشید و دوباره در سال‌های آخر دهه ق/ ۱۸۷۰ م تولید آن افزایش یافت.

قدیمی‌ترین گزارش در مورد تریاک ایران که در آرشیوهای بریتانیا وجود دارد، به سال ۱۲۸۶ ق/ ۱۸۶۹ م مربوط است که رونالد تامسون آن را تهیه کرده است. در این گزارش بیان شده که تولید تریاک در سال ۱۲۸۶ ق/ ۱۸۶۹ م به طور چشمگیری افزایش یافت و مقدار صادرات آن از ایران به دو برابر آن در سال ۱۲۷۶ ق/ ۱۸۶۰ م رسید که عامل عمده آن اراده تجار انگلیسی برای صدور آن به بازار چین بود و بعد از سوی تجار ایرانی - که به ناچار در عمل عامل اراده کمپانی‌های خارجی گردیده بودند - حمایت شد (دهقان‌نژاد، ۱۳۷۴: ۱۷۳). مقدار تولید تریاک در سال ۱۲۷۵ ق/ ۱۸۵۹ م در ایران در حدود ۲۰۰ صندوق تخمین زده شده بود، در حالی که در یک دهه بعد به ۲۲۱۰ صندوق افزایش یافته و در سال‌های بعد این روند ادامه پیدا کرد.

تولید تریاک در ایران در سال‌های نخستین دهه ۱۸۸۰ م به بیشترین مقدار خود در سده نوزدهم میلادی رسید (سیف، ۱۳۷۳: ۲۱۶). عامل عمده این افزایش، رونق تجارت و افزایش صادرات این محصول نقدینه‌آور به کشورهای خارجی بود و یکی از دلایل مهم افزایش صادرات این محصول آن بود که تکنیک‌های کشت و آماده‌سازی آن در مقیاس زیاد در اواسط سده نوزدهم (۱۲۶۶ ق/ ۱۸۵۰ م) از هند وارد ایران شد و فردی به نام محمد مهدی ارباب معروف به فروغی بعد از بازگشت

از هند این صنعت را در اصفهان به راه انداخت (Shanavaz, 2005: 81) و به سرعت در اصفهان رشد پیدا کرد؛ تا آنجا که به مهم‌ترین کالای صادراتی ایران در دوره قاجار تبدیل شد (The Qajar pact, 2005: 75). با گسترش تولید و تجاری شدن این محصول و تقاضای بین‌المللی برای مصرف آن، عده‌ای از تاجران اصفهان در حدود سال ۱۲۷۷-۱۲۷۸ه ق / ۱۸۶۱-۱۸۶۲م شرکت تریاک اصفهان را تأسیس نمودند و محمد مهدی ارباب را به ریاست آن شرکت گماشتند تا بر تجارت تریاک صادراتی آن شرکت نظارت کرده و از تقلب در آن جلوگیری نماید (اعتمادالسلطنه، ۱۳۶۷: ۱۳۸۶). کار این شرکت جمع‌آوری، عمل‌آوری، بسته‌بندی و صدور تریاک به کشورهای خارجی همچون هنگ‌کنگ و انگلستان بود؛ گرچه این شرکت تلاش نمود تا با نظارت از صادرات تریاک نا مرغوب جلوگیری کند، در عمل موفق نشد و با شکست روبه‌رو شد (سهیلا ترابی فارسانی، ۱۳۸۴: ۷۴).

پس از اصفهان به مرور زمان در شهرهای دیگر ایران نیز تولید این محصول افزایش یافت؛ به طوری که در نیمه دوم قرن نوزدهم میلادی علاوه بر اصفهان، شهرهای شیراز، تبریز، خوانسار، کرمان، یزد، خراسان، کازرون، شوشتر (به مقدار کمی)، کرمانشاه، بروجرد و همدان به مراکز و کانون‌های عمده تولید و تجارت تریاک تبدیل شدند؛ تا آنجا که در سال ۱۲۸۵-۱۲۸۶ق / ۱۸۶۸-۱۸۶۹م در کرمان و حومه ۱۵۰ من شاهی^۱، در کاشان و روستاهای آن ۲۵۰ من شاهی، در نواحی یزد ۷۵۰۰ من شاهی، در خراسان و طبس ۱۴۰۰ من شاهی، در روستاهای تهران ۲۰۰ من شاهی و در نواحی اصفهان ۵۰۰۰ من شاهی تولید می‌شد (جمالزاده، ۱۳۸۴: ۳۱).

یزد یکی از قدیمی‌ترین نواحی کشت خشخاش ایران بود که در سال ۱۲۷۶ق / ۱۸۶۰م، میزان تریاک تولیدی آن ۷۷۲۷ کیلوگرم بود (دالماتی، ۱۳۷۸: ۱۱) و به مرور زمان بر میزان تولید آن افزوده شد؛ به طوری که به یکی از مراکز عمده تولید تریاک با کیفیت ایران در دوره قاجار تبدیل شد که روند افزایش آن به قرار جدول زیر بوده است:

---

۱. هر من شاهی ۶ کیلوگرم بود.

جدول (۱): برآورد میزان تریاک تولید شده در یزد ۱۳۱۳-۱۲۶۶ق / ۷۵-۱۸۵۹م

متوسط سالانه	مقدار به کیلو گرم	شاخص ۱۰۰ = ۹۸-۱۲۹۷
۱۲۶۷-۱۲۶۶	۷۷۲۷	۹
۱۲۸۸-۱۲۸۵	۳۴۷۷۳	۳۹
۱۲۹۱-۱۲۸۹	۲۷۶۱۴	۳۱
۱۲۹۳-۱۲۹۲	۳۹۸۸۶	۴۵
۱۲۹۸-۱۲۹۷	۸۸۶۳۶	۱۰۰
۱۳۰۴-۱۳۰۱	۴۷۱۳۶	۵۳
۱۳۱۳-۱۳۰۹	۳۹۳۹۴	۴۴

مأخذ:

Sayf, Commercialization of Agriculture production and trade of opium in Persia: 243.

آمار و ارقام جدول شماره ۱ نشان می دهد، یزد در نیمه دوم سده نوزدهم از کانون های عمده تولید تریاک محسوب می شد و اوج تولید آن در سال ۱۲۹۷-۱۲۹۸ق/۱۸۸۰-۱۸۸۱م بود. بر اساس گزارش های استاک، کنسول انگلیس در بوشهر، در این سال تمام زمین های کشاورزی اطراف یزد به زیر کشت خشخاش رفته بود و مردم فرمان حاکم یزد مبنی بر اختصاص یک چهارم زمین های زراعی به کشت گندم را به طور کامل نادیده گرفتند (Sayf, 1983: 242).

در نیمه دوم سده نوزدهم میلادی سود بالای تولید تریاک توجه کشاورزان مناطق مختلف ایران را به خود جلب کرد؛ تا جایی که بر اساس گزارش ها کنسول بوشهر، علاوه بر یزد و اصفهان، تقریباً تمامی اراضی سایر مناطق ایران نیز به کشت تریاک اختصاص یافت و از میزان تولید غلات به شدت کاسته شد (عیسوی، ۱۳۶۶: ۳۶۷). به خصوص در فاصله سال های ۱۲۸۷-۱۲۹۷ق/۱۸۷۰-۱۸۸۰م کشت خشخاش فراگیر شد. در مناطق کرانه ای و پس کرانه ای خلیج فارس به خصوص سرزمین های شرق و جنوب شرق شیراز به کشت خشخاش اختصاص یافت. (Bonone, 1981: 186-183). در اوایل سده بیستم نیز کشت و تولید تریاک ادامه یافت؛ چنانچه در اطراف شهرهای شیراز، اصفهان و

کاشان کشتزارهای وسیع تریاک وجود داشت (پیر لوتی، ۱۳۷۲: ۲۴۷، ۲۲۴، ۲۱۲، ۱۲۷ و ۲۳). در سراسر ایران به میزانی که تولید تریاک افزایش می‌یافت، بر میزان تجارت و صادرات آن افزوده می‌شد.

در نتیجه افزایش صادرات، کشاورزان بخش عمده‌ای از منابع تولید، زمین و نیروی کار خود را به کشت خشخاش و تولید تریاک اختصاص دادند. گرچه این امر موجب «عدم تعادل مداوم» اقتصاد ایران و اختلال در عرضه و تولید مواد غذایی مثل غلات گردید (سیف، ۱۳۷۳: ۲۱۳)، اما از آنجا که تریاک بازار مصرف خوبی در خارج کشور داشت، صاحبان زمین و کشاورزان در مناطق مختلف ایران از آن استقبال کردند (William, 2009: 179).

با افزایش تولید تریاک، تحول و دگرگونی عمده‌ای در اقتصاد جنوب ایران ایجاد شد؛ بدین مفهوم که اقتصاد مبتنی بر کشاورزی معیشتی به اقتصاد وابسته به صادرات مواد خام تغییر یافت. علاوه بر آن با افزایش تولید این محصول رویکرد اقتصاد وابسته به تریاک در ایران که به تدریج و با استفاده از تجربه‌های اولیه حاصل از صادرات محصولات هم‌چون غلات و اسب به وجود آمده بود، موجب رونق صادرات تریاک شد (استفان رای، ۱۳۷۸: ۱۴۴)، اما درآمدهای به‌دست آمده از افزایش روند صادرات مواد خام و سودآوری مانند تریاک به جای به کارانداختن در امور کشاورزی یا صنعت، بیشتر صرف واردات اقلام لوکس اروپایی و فزونی واردات مواد ساخته شده به کشور و در نتیجه موجب تضعیف اقتصاد ملی شد (زیباکلام، ۱۳۸۰: ۱۴۵؛ ۶۷-۶۸: 1972, Keddie). همچنین جنبه منفی دیگر سرمایه خارجی این بود که در نتیجه رقابت خارجی، کارخانجات ایرانی بسیار زود مجبور به تعطیلی گشتند (مفتخری، ۱۳۷۹: ۱۶۳).

از دلایل عمده‌ای که موجب شد این رویکرد اقتصادی در ایران؛ یعنی تغییر مسیر تولیدات کشاورزی برای بازارهای داخلی به سوی تولید کالاهای صرفاً صادراتی^۱ موفق نباشد، این بود که

---

۱. وضعیتی است که تخصیص منابع در کشاورزی نه با تحولات درونی‌اش، بلکه با عوامل و فشارهایی در خارج از آن تعیین می‌شود و به همین دلیل تعادلی شکننده است؛ یعنی در چنین شرایطی این تمایل همیشه وجود دارد که با کمبود مواد غذایی یا حتی قحطی روبرو شویم، بدون این که جامعه افزایش جمعیت زیادی داشته باشد (سیف، ۱۳۷۳: ۲۱۳).

پیش‌فرض لازم برای تخصیص منابع بخش کشاورزی- تولیداتی با نگاه بازاری و تجاری‌سازی آن‌ها دست‌کم امکاناتی از قبیل زیرساخت‌های حمل و نقل برای تسهیل مبادلات تجاری است که در آن زمان در ایران وجود نداشت (Seyf, 1984: 233).

علاوه بر میزان تولید، کیفیت تریاک نیز مهم بود؛ بهترین تریاک ایران ۱۲ تا ۱۳ درصد مرفین داشت (جمالزاده، ۱۳۸۴: ۳۱). از لحاظ کیفیت تریاک، وضعیت ایالت‌های مختلف ایران فرق می‌کرد؛ بدین صورت که در شمال و در کنار دریای خزر که آب و هوا بسیار مرطوب است، رنگ آن سیاه و از نظر کیفیت نامرغوب بود. بهترین تریاک در کرمان و کاشان تولید می‌شد و درجه تریاک تولیدی این دو ناحیه ۱۲ درجه بود و پس از آن دو ناحیه، درجه تریاک تولیدی خراسان ۱۰ درجه، تهران ۸ درجه و یزد و اصفهان ۷ درجه بود (عیسوی، ۱۳۶۹: ۳۷۰-۳۷۱). جنس تریاک لرستان نیز، چون دیمی بود، مرغوبیت بالایی داشت (جمالزاده، ۱۳۸۴: ۳۱).

این در حالی بود که تولید و تجارت تریاک در آن زمان در بیشتر کشورهای محدود شده بود؛ به طوری که در دهه‌های هشتاد و نود سده نوزدهم میلادی در کشورهایمانند چین و هند تجارت تریاک کاهش زیادی پیدا کرده بود، به خصوص در چین که از مراکز مهم مصرف تریاک ایران بود، تولید و ورود تریاک با محدودیت جدی روبه‌رو گردید و با درک راه درست تجارت، کالاهای تجاری دیگری جایگزین تریاک شد و مردم از مصرف تریاک ممنوع شدند. این در حالی است که تولید، مصرف و صادرات تریاک در ایران افزایش یافت که یک عامل عمده آن استراتژی دولت انگلیس در آن زمان بود؛ بدین صورت که مأمورین انگلیسی تریاک را به بهای کم به خانواده‌های ایرانی در شهرهای کوچک و گاهی نیز در شهرهای پر جمعیت تر می‌فروختند و گاهی به صورت رایگان در اختیار مردم قرار می‌دادند و مصرف‌کنندگان در مقابل بازگرداندن سوخته تریاک به فروشندگان، مقداری پول دریافت می‌کردند؛ یعنی خرید سوخته تریاک به قیمت بیش از تریاک فروخته‌شده درآمد اندکی برای مردم داشت و این کار تا مدتی ادامه پیدا می‌کرد. با افزایش تعداد معتادین برنامه فروش ارزان تریاک و خرید سوخته آن را پایان می‌دادند؛ در واقع در این زمان انگلیسی‌ها همان روش هنگ‌کنگ و شانگهای را در ایران پیاده می‌کردند (مارتین بوت، ۱۳۸۰: ۱۹۲).

اگر چه در سال ۱۲۶۳ق/ ۱۸۴۷م با تشکیل انجمن انگلیس و خاور دور و تعلیم افکار عمومی در مورد مضرات تریاک، تلاش شد تا از مصرف و تجارت تریاک در سراسر جهان کاسته شود، در عمل این انجمن به دلیل مخالفت دولت بریتانیا در نیمه دوم سده نوزدهم میلادی با موفقیت روبه‌رو نشد. دولت بریتانیا به سبب سود و منافع سرشاری که از تجارت تریاک به دست می‌آورد، نه تنها حاضر به محدود کردن تجارت این محصول نشد، بلکه با استفاده از نفوذ و سرمایه تجار تریاک و حامیانشان از راه‌های مختلف مانند نوشتن مقالاتی در حمایت از مصرف و تجارت تریاک، مانع به ثمر نشستن تلاش‌های آن انجمن گردید و بر کشورهای مختلفی همچون ایران تأثیر گذاشت؛ از این رو روند صعودی مصرف و تجارت تریاک در دهه‌های پایانی سده نوزدهم در ایران ادامه یافت (مارتین بوت، ۱۳۸۰: ۱۹۷).

در سال‌های آغازین سده بیستم میلادی تلاش انجمن انگلیس و خاور دور برای جلوگیری از تجارت تریاک از سر گرفته شد، ولی این بار با توجه به تحولات سیاسی و اقتصادی که در سطح جهان صورت گرفته بود، مثمر ثمر گشته و بر سیاست‌گذاری‌های تجاری کشورهای عمده تولیدکننده و مصرف‌کننده تریاک مانند چین و هند اثرگذار شد؛ تا آنجا که در سال ۱۳۲۶ق/ ۱۹۰۸م دولت چین با صدور فرمانی زراعت خشخاش را در تمام سرزمین‌های چین ممنوع اعلام کرد و همین باعث شد تا در همان سال دولت‌های بریتانیا و چین در مورد محدودیت تولید و تجارت تریاک به توافق برسند. در همین راستا از سال‌های ۱۳۲۹-۱۳۲۳ق/ ۱۹۱۱-۱۹۰۵م، از ۶۱۹ هزار هکتار زمین‌های زیر کشت خشخاش در هندوستان به ۳۵۰ هزار هکتار کاهش یافت. کشاورزان ابتدا به دلیل سودآور بودن تریاک تمایلی به کم کردن تولید خشخاش نداشتند، ولی با سیاستی که دولت اتخاذ کرد، مجبور به کشت محصولات دیگری شدند و کار به جایی رسید که از ۱۳۳۷-۱۳۳۲ق/ ۱۹۱۹-۱۹۱۴م کشاورزان دیگر حاضر به کشت خشخاش و تولید تریاک نبودند. همچنین در سال ۱۳۲۷ق/ ۱۹۰۹م دولت بریتانیا مأمورین مستعمره در هنگ کنگ را مجبور کرد تا از صادرات تریاک به عمل آمده به چین خودداری کنند (همان، ۱۹۷).

از آنجا که تجارت تریاک یک موضوع جهانی بود، ضرورت داشت همه کشورهای جهان برای کنترل و نظارت بر آن تصمیم همگانی اتخاذ کنند، به همین منظور در سال ۱۳۲۷ق/ ۱۹۰۹م اولین

نشست بین‌المللی درباره تریاک و الکل‌ویدهای^۱ آن به نام هیئت بین‌المللی تریاک^۲ تشکیل شد. این مجمع نخستین بار در شانگهای و با حضور نمایندگان سیزده کشور تشکیل گردید. بیشتر آن‌ها یا در شرق دور دارای سرزمین‌هایی برای عملیات اقتصادی بودند؛ یا در آنجا سرمایه‌گذاری تجاری داشتند. دولت ایران به دلیل این که در آن زمان با محدودیت تولید و تجارت تریاک مخالف بود، حضور فعالی در این نشست پیدا نکرد. فقط یک تاجر محلی به عنوان نماینده ایران در آن جلسه شرکت کرد (همان، ۲۳۰-۲۳۱). در داخل کشور نیز در ۱۲ ربیع‌الاول ۱۳۲۹ ق/ ۱۹۱۰م لایحه کاهش مصرف تریاک در مجلس دوم در ۶ ماده تصویب گردید که در مدت هفت سال کشت آن را محدود سازد و فقط برای تولید دارو استفاده شود؛ در همین زمان اساس یکی از مالیات‌های غیر مستقیم، مالیات بر تریاک، بنا نهاده شد که طبق ماده اول آن مقرر شده بود که از تاریخ وضع این قانون از هر مثقال تریاک مالیده ۳۰۰ دینار مالیات دریافت شود، اما این لایحه بر اساس برنامه پیش‌بینی شده پیاده و اجرا نشد (جمالزاده، ۱۳۸۴: ۱۲۶). به هر حال، اگر چه نخستین مجمع نتوانست در مورد با محدودیت تولید و تجارت تریاک تصمیم مهمی بگیرد، مهم‌ترین نتیجه‌ای که داشت، این بود که طی اطلاعیه‌ای خطر گسترش تجارت و مصرف تریاک را به مردم دنیا نشان داد.

نشست مهم جهانی بعدی برای محدودیت تجارت و مصرف تریاک، کنفرانسی بود که در ۱۳۳۰-۱۳۲۹ق/ سپتامبر ۱۹۱۱م در لاهه، پایتخت هلند و با حضور ۱۱ کشور برگزار شد. در این کنفرانس نیز چون ایرانی‌ها بر تولید و صادرات تریاک خود افزوده بودند، حضور پیدا نکردند و بیشتر متوجه مزارع پر بار خشخاش خود بودند و سعی می‌کردند در زمینه تجارت تریاک، در رقابت با کشورهای هم‌چون هلند، که از تجارت مواد مخدر خود در هند شرقی محافظت می‌کردند و سود زیادی می‌بردند و با پرتغال، که از داد و ستد تریاک در ماکائو دفاع می‌کردند یا با ترکیه که از حجم تجارت بالایی در شانگهای برخوردار بود عقب‌نمانند (مارتین بوت، ۱۳۸۰: ۲۳۰-۲۳۱).

۱. از داروهایی که در شیمی‌درمانی به‌کار می‌رود و بر تقسیم سلولی بدن اثر می‌گذارد.

در ادامه تصمیمات جهانی در مورد تریاک در ۱۳۳۰ ق/ ۲۳ ژانویه ۱۹۱۲م نشست‌های کشورهای مختلف اروپایی، آمریکایی و آسیایی که به تولید تریاک یا تجارت آن مشغول بودند، در لاهه تشکیل شد و برای نظارت بر تجارت تریاک و سهولت بخشیدن به آن تعهدنامه‌ای بین‌المللی را در ۶ فصل و ۲۵ ماده تصویب کردند که در فصول شش‌گانه آن به ترتیب در مورد تریاک نمالیده، تریاک مالیده، تریاک‌کی که به مصرف طبی می‌رسد؛ مانند مرفین، کوکائین و غیره، شیوه تجارت تریاک نمالیده و تریاک طبی، وضع حدود و قوانین در مورد تریاک مالیده و نمالیده و سرانجام، امضای قرارداد از طرف کشورهای که نماینده‌ای در کنفرانس نداشتند، تصمیم‌گیری شد (اسناد ملی ایران، ش ۲۴۰۰۱۱۱۵۹، در آرشیو ۴۱۴ ط ۵۱۵ الف ا: ۶، ۵، ۴، ۳ و ۲). دولت ایران در این کنفرانس نیز نه تنها نماینده‌ای نفرستاد، بلکه به مفاد آن قرداد نیز عمل نکرد و بر ادامه گسترش تجارت تریاک اصرار داشت.

در طول جنگ جهانی اول نیز گرچه تریاک به انحصار دولت در آمد، تولید آن کاهش نیافت. در مقابله با این سیاست محدود نکردن تولید و تجارت تریاک توسط دولت ایران و برخی دولت‌های دیگر، پس از جنگ جهانی اول و در تاریخ ۱۳۴۱ ق/ ۱۹۲۲ م، مجمع اتحاد ملل کمیته کمیسیون مشاوره تریاک را تشکیل داد تا زیر نظر جامعه ملل به بررسی و تحقیق در مورد تجارت و سایر موارد مصرف مواد مخدر در سطح جهانی پردازد. این کمیسیون از کشورهای مختلف خواست تا به قرارداد ۱۳۳۰ ق/ ۱۹۱۲ م عمل نمایند و در نخستین بند مصوبه این کمیسیون در سال ۱۳۴۱ ق/ ۱۹۲۲ م، از شورای جامعه ملل تقاضا نمود تا نظر مساعد دولت‌های ایران، سوئیس و عثمانی را- که تا آن تاریخ قرارداد سال ۱۳۳۰ ق/ ۱۹۱۲ م تریاک را اجرا نکرده بودند- جلب نمایند و در عمل به مفاد آن قرارداد تصریح نمایند (اسناد ملی ایران، ش ۲۴۰۰۱۱۱۵۹، در آرشیو ۴۱۴ ط ۵۱۵ الف ا: ۱۷).

دولت ایران پس از دریافت مصوبات در سال ۱۳۴۲ ق/ ۱۹۲۳ م،^۱ تصمیم گرفت که به منع زراعت تریاک اقدام نماید و وزارت خارجه با فرستادن نامه‌ای به وزارت مالیه و سایر ادارات مربوط

۱. برابر با ۷ جولای ۱۳۰۲ ش.

خواستار منع کشت تریاک شد (اسناد ملی ایران، ش ۲۴۰۰۱۱۱۵۹، در آرشیو ۴۱۴ ط ۵۱۵ الف ا: ۱۸ و ۷). با وجود تمایل دولت ایران در منع یا کاهش کشت تریاک، در عمل اقدام مثبتی در این زمینه انجام نشد؛ زیرا در ۱۳۴۳ ق/نوامبر ۱۹۲۴م که دو کنفرانس دیگر با فاصله دو هفته به نام کنفرانس بین‌المللی تریاک در شهر ژنو تشکیل شد، در جلسه اول موضوع تریاک در خاور دور و چین و در جلسه دوم موضوع تولید تریاک بررسی شد. دولت ایران حاضر به کاهش تولید و تجارت تریاک نشد و بر این باور بود که نمی‌تواند محصول دیگری را جانشین کشت خشخاش نماید (مارتین بوت، ۱۳۸۰: ۲۳۲-۲۳۳)؛ از این رو دولت ایران تا اواخر دوران قاجار اقدام مؤثری برای کاهش تولید و تجارت تریاک انجام نداد. این امر سبب شد تا شهرهای مختلف ایران به تولیدکننده یا به مرکز خرید و فروش تریاک تبدیل شوند. از مهم‌ترین آن شهرها می‌توان به ناصری، دزفول، ساری، آمل، مشهد سر، خراسان، شاهرود، گروس، کرمان، قزوین، اصفهان، گیلان، طوالش، بوشهر، شیراز و تهران اشاره کرد (اسناد ملی ایران، ش ۲۴۰۰۱۱۱۵۹، در آرشیو ۴۱۴ ط ۵۱۵ الف ا: ۱۸ و ۷).

در اواخر حکومت قاجار (۱۳۰۰-۱۳۰۳ق/۱۹۲۱-۱۹۲۴م)، با وجود تولید تریاک در مناطق مختلف ایران به دلیل مخالفت جهانی با تولید و تجارت تریاک، قیمت آن پایین آمد و تجارت داخلی و خارجی آن بسیار کساد شد؛ بنابراین در بیشتر ایالت‌های ایران رکود اقتصادی ایجاد شد. یکی از مهم‌ترین ایالات پس کرانه‌ای خلیج فارس که نقش به‌سزایی در تجارت خلیج فارس داشت و در اواخر دوره قاجار دچار رکود شدید اقتصادی در بازارهای تجاری شد، ایالت فارس بود که تنها کالای صادراتی آن تریاک بود. علت عمده آن رکود این بود که دولت هند- که مهم‌ترین بازار مصرف و طرف تجاری تریاک خلیج فارس و به‌خصوص ایالت فارس بود- به دلیل مقابله با تولید و مصرف تریاک، از خرید تریاک مناطق مختلف ایران خودداری کرد. همچنین در خود شیراز نیز به دلیل تنگدستی و کاهش نقدینگی، خرید و فروش تریاک انجام نمی‌شد؛ از این رو کمی نقدینگی و معاملات موجب شده بود تا تاجران توان پرداخت مالیات خود را نداشته باشند؛ در نتیجه، اداره مالیه فارس نمی‌توانست وجه زیادی به خزانه‌داری بپردازد (اسناد ملی ایران، ش ۲۴۰۰۱۱۱۵۹، در آرشیو ۴۱۴ ط ۵۱۵ الف ا: ۷۳-۷۴-۷۶ و ۷۷).

در دوره قاجار، امور مختلف مربوط به تجارت داخلی و خارج تریاک زیر نظر دولت مرکزی صورت می گرفت. در اواخر این دوره با وجود کاهش قدرت دولت مرکزی، باز به دلیل اعمال شدید تجاری تنگناهای مختلفی در عرصه تجارت تریاک همچون مالیات بندی، انبارداری، معاینه و تعیین قیمت قطعی تریاک موجب نارضایتی و در نتیجه اعتراض تجار گردید؛ به خصوص در زمینه مالیات بندی نارضایتی ها بیشتر بود؛ چون تجار مجاز بودند مالیات مواد دخانی از جمله تریاک را؛ چه در مبدا و چه در مقصد پرداخت نمایند. برخی دوایر دولتی که این موضوع را رعایت نمی کردند، موجبات نارضایتی تجار را فراهم می کردند؛ این موضوع در مورد محموله هایی که به تهران حمل می شد مشهودتر بود؛ از این رو در سال ۱۳۴۳ق/ ۱۹۲۴م^۱ نامه متحدالمالی از طرف رئیس مالیه وقت^۲ و وزارت مالیه^۳ در خصوص شیوه مالیات گیری، بررسی شد و تعیین قیمت قطعی و رفتار مناسب انبارداران تریاک با تجار صادر و مفاد آن برای کلیه دوایر مالیه ارسال و لازم الاجرا گردید (اسناد ملی ایران، ش ۲۴۰۰۱۱۱۵۹، ۴۱۴ ط ۵۱۵ الف ا: ۸۶ - ۹۱).

یکی دیگر از اقدامات مهم وزارت و اداره مالیه، که در اواخر دوره قاجار انجام شد، مبارزه با پدیده قاچاق تریاک بود. این کالا چون یک کالای ترانزیت و استراتژیک بود، در رأس کالاهای تجاری قاچاق و سرقتی قرار داشت (نورانی، ۱۳۸۳: ۱۶۳-۱۶۴)؛ از این رو به پیشنهاد وزارت مالیه مقررات سه گانه ای در ۱۳۴۳ق/ ۱۹۲۳م، به تصویب هیئت وزیران رسید و برای اجرا به وزارت مالیه ابلاغ گردید (اسناد ملی ایران، ش ۲۴۰۰۱۱۱۵۹، در آرشیو ۴۱۴ ط ۵۱۵ الف ا: ۱۰۰، ۹۹).

از دیگر اقدامات وزارت مالیه برای جلوگیری از قاچاق تریاک این بود که امکان حمل تریاک بدون مجوز را ممنوع کرده و جریمه های سنگینی بر آن در نظر گرفتند. برای صدور جواز حمل تریاک نیز مقرراتی به اجرا گذاشتند (اسناد ملی ایران، ش ۲۴۰۰۱۱۱۵۹، ۴۱۴ ط ۵۱۵ الف ا: ۱۰۵).

---

۱. برابر با سال ۱۳۰۳ شمسی

۲. رئیس مالیه وقت ا.س. میلسپو بود.

۳. وزیر مالیه وقت محمد علی فرزین بود.

تحولات تجارت تریاک

تریاک یکی از عمده‌ترین کالاهای صادراتی بنادر خلیج فارس همچون بوشهر، بندر عباس، لنگه و محمره بود. در سده نوزدهم بندر بوشهر مهم‌ترین بندر صادر کننده تریاک در خلیج فارس و ایران بود و بندرعباس با حجم کمتر پس از بندر بوشهر از دیگر مراکز مهم صادرات این کالا به شمار می‌آمد. بندر بوشهر بیشتر کالاهای وارداتی را به ایالت فارس، منطقه پس کرانه‌ای خلیج فارس، می‌فرستاد و از آنجا به تهران و یزد و به طور غیر مستقیم تا خراسان انتقال می‌یافت و در ضمن، مرکز عمده صدور محصولات مازاد ایالت فارس و نیز سایر مناطق ایران بود؛ در صورتی که بندرعباس به طور طبیعی بندر تجاری ایالت کرمان بود و از آن مسیر تا یزد و خراسان نیز ارتباط تجاری داشت. در مورد نخستین محموله تریاک ارسالی اختلاف نظر وجود دارد. گویا اولین محموله تریاک صادراتی از بوشهر و به میزان ۲۰ جعبه بود که در سال ۱۲۳۹-۱۲۴۰ق/۱۸۲۳-۱۸۲۴م توسط شیخ عبدالرسول حاکم بوشهر به مقصد کانتون ارسال شد (Bonine, 1981: 181)؛ (Matthee, 2005: 213)، ولی لرد کرزن بر این باور است، برای نخستین بار در سال ۱۲۷۰ق/۱۸۵۴م، میزان کمی تریاک از اصفهان به خارج از ایران حمل شد؛ در صورتی که بنا به نوشته گنج شایگان، تجارت حقیقی تریاک در سال ۱۲۸۲ق/۱۸۶۶م آغاز گردید (جمالزاده، ۱۳۸۴: ۳۰)، ولی روشن است که میزان صادرات تریاک از خلیج فارس و از طریق بنادر بوشهر و بندرعباس در نیمه دوم سده نوزدهم، به خصوص در خلال سال‌های ۸۱-۱۸۷۱م افزایش چشمگیری پیدا کرد. بر اساس آمار جدول ۲، حجم و ارزش تریاک در سال ۱۲۹۷-۱۲۹۸ق/۱۸۸۰-۱۸۸۱م نسبت به سال ۹-۱۲۸۸ق/۲-۱۸۷۱م تا حدود ۹ برابر افزایش یافته که این امر نشان می‌دهد تقاضای زیادی برای این محصول بوده است.

در طول دهه‌های هفتاد و هشتاد سده نوزدهم میلادی، صادرات تریاک از بنادر خلیج فارس به خصوص بوشهر در حجم بالایی ادامه پیدا کرد. اوج آن در سال ۱۲۹۸ق/۱۸۸۱م بود که شامل ۵۷۴۵ صندوق می‌شد و ۷۴/۱۸ درصد کل حجم صادرات تریاک خلیج فارس را به خود اختصاص داده بود و تنها ۲۵/۸۲ درصد آن کالا از بندرعباس صادر می‌شد. کمترین میزان صادرات تریاک از بوشهر نیز در سال ۱۳۰۵ق/۱۸۸۸م و به مقدار ۲۲۰۰ صندوق بود که ۵۳/۸۳ درصد حجم کل

صادرات خلیج فارس را شامل می‌شد. در این سال ۴۶/۱۷ درصد از حجم بقیه آن از بندرعباس صادر گردید؛ در مجموع، در طول سده نوزدهم میلادی گمرک بوشهر بیشترین میزان حجم صادرات تریاک را در خلیج فارس داشت.

جدول (۲): مقدار و بهای تریاک صادر شده از بوشهر و بندرعباس ۸۱-۱۸۷۱م (هزار روپیه)

سال	صندوق	بها
۱۸۷۱-۱۸۷۲	۸۷۰	۶۹۶
۱۸۷۲-۱۸۷۳	۱۴۰۰	۱۱۲۰
۱۸۷۳-۱۸۷۴	۲۰۰۰	۱۶۰۰
۱۸۷۴-۱۸۷۵	۲۰۳۰	۱۶۲۴
۱۸۷۵-۱۸۷۶	۱۸۹۰	۱۷۰۱
۱۸۷۶-۱۸۷۷	۲۵۷۰	۲۳۱۳
۱۸۷۷-۱۸۷۸	۴۷۳۰	۱۷۳۰
۱۸۷۸-۱۸۷۹	۵۹۰۰	۵۹۰۰
۱۸۷۹-۱۸۸۰	۶۱۰۰	۶۱۰۰
۱۸۸۰-۱۸۸۱	۷۷۰۰	۸۴۷۰

مأخذ: Shanavaz, 2005: 194

جدول (۳): تریاک صادره از بوشهر و بندرعباس ۱۸۷۸-۱۹۰۳م (صندوقها)

سال	بوشهر	بندرعباس	جمع
۱۸۷۸	۵۱۰۰	۸۰۰	۵۹۰۰
۱۸۷۹	۴۹۷۱	۹۵۰	۵۹۲۱
۱۸۸۰	۵۱۲۲	۱۰۰۰	۶۱۲۲
۱۸۸۱	۵۷۴۵	۲۰۰۰	۷۷۴۵
۱۸۸۲	۴۵۱۲	۲۱۶۰	۶۶۷۲
۱۸۸۳	۳۶۵۷	۱۴۰۹	۵۰۶۶
۱۸۸۴	۳۳۰۶	۷۰۲	۴۰۰۸
۱۸۸۵	۴۲۵۳	۷۴۰	۴۹۹۳
۱۸۸۶	۴۲۴۳	۱۸۳۸	۶۰۸۱

۴۵۴۴	۱۶۰۳	۲۹۳۶	۱۸۸۷
۴۰۸۷	۱۸۸۷	۲۲۰۰	۱۸۸۸
۵۱۸۶	۱۸۰۰	۳۳۸۶	۱۸۸۹
۶۲۰۰	۱۳۸۳	۴۸۱۷	۱۸۹۰
۶۱۲۰	۱۳۹۸	۴۷۲۲	۱۸۹۱
۶۱۶۳	۷۴۶	۵۴۱۷	۱۸۹۲
۴۰۸۹	۷۴۳	۳۳۴۶	۱۸۹۳
۴۲۴۲	۸۷۵	۳۳۶۷	۱۸۹۴
۳۱۶۸	۷۲۸	۲۴۴۰	۱۸۹۵
۳۴۶۲	۴۷۴	۲۹۸۸	۱۸۹۶
۴۶۶۷	۱۲۸۶	۳۳۸۱	۱۸۹۷
۴۲۴۸	۵۶۷	۳۶۸۱	۱۸۹۸
۵۳۱۲	۷۲۵	۴۵۸۴	۱۸۹۹
۴۹۱۶	۲۲۶	۴۶۸۹	۱۹۰۰
۴۸۲۹	۴۴۹	۴۳۸۰	۱۹۰۱
۴۴۳۹	۳۲۴	۴۴۳۹	۱۹۰۲
۵۸۴۷	۹۸۸	۴۸۵۹	۱۹۰۳

مأخذ: Shanavaz, 2005: 195

همان گونه که در جدول‌های ۲ و ۳ دیدیم، حجم و ارزش تریاک صادراتی از گمرک بوشهر و بندرعباس - که در فاصله سال‌های ۱۲۹۴-۱۲۹۵ق/۱۸۸۶-۱۸۸۷م، به بیشترین حد خود رسید - در سال‌های ۱۳۱۱-۱۳۱۰ق/۹۴-۱۸۹۳م کاهش محسوسی پیدا کرد. عوامل مختلفی در کاهش قیمت صادراتی تریاک از گمرک بنادر خلیج فارس و سایر گمرک‌های ایران دخیل بوده که مهم‌ترین آن‌ها عبارت‌اند از: رقابت خارجی و کاهش تقاضای دولت چین برای تریاک به دلیل رکود اقتصادی آن کشور؛ ممنوعیت تجارت تریاک در آفریقای جنوبی، که باعث رکود بازار تریاک در لندن می‌شد؛ و کیفیت نامرغوب تریاک ایران.

در سال ۱۳۰۰ق / ۱۹۰۰م کنسول کمبال از بوشهر گزارش کرد: «تقلب در تهیه تریاک ایران آنچنان علنی و واضح شده است که چندین صندوق صادره را از چین باز برگردانده‌اند؛ چون برای آن بازار مناسب نبود.» (سیف، ۱۳۷۳: ۲۲۷).

در فاصله سال‌های ۱۳۱۷-۱۳۲۸ق / ۱۹۰۰-۱۹۱۰م نیز تریاک بیشترین میزان صادرات را در میان سایر کالاها در خلیج فارس داشت. یکی از دلایل این امر، وقوع جنگ روسیه و ژاپن بود. تغییر دیگری که با آغاز سده بیستم در عرصه تجارت تریاک رخ داد، افزایش صدور تریاک از بندر محمره نسبت به بندر بوشهر و بندرعباس بود که عامل عمده آن علاوه بر گسترش فعالیت کشتیرانی در کارون، تکمیل جاده شوشتر- اصفهان معروف به جاده لینچ در ۱۳۱۸هـ ق / ۱۹۰۰م بود؛ این راه که در مسیر دوران باستان جاده مستقیم میان سوزیانا و ماد قرار داشت (بارون دوید، ۱۳۷۱: ۴۶۹) و از اهواز تا اصفهان حدود ۴۴۵ کیلومتر (۲۷۷ مایل) بود (لیتن، ۱۳۶۷: ۲۵۳)، نقش عمده‌ای در گسترش تجارت و رونق اقتصادی ایالت خوزستان و جنوب غرب ایران داشت. افزایش صادرات تریاک در خلیج فارس از مسیر کارون در سال‌های ۱۳۱۸-۱۳۲۸هـ ق / ۱۹۰۰-۱۹۱۰م سیر صعودی داشت؛ به طوری که در سال ۱۳۲۷-۱۳۲۸هـ ق / ۱۹۰۹-۱۹۱۰م، به مقدار ۱۹۲۹ صندوق و به ارزش ۸۹۸۹۹ پوند استرلینگ به انگلیس، هند و هنگ کنگ صادر شد (انصاری، ۱۳۷۷: ۱۵۳-۱۵۵).

در فاصله سال‌های ۱۳۲۸-۱۳۴۳هـ ق / ۱۹۱۰-۱۹۲۴م، بر حجم و ارزش تریاک صادراتی از بندر بوشهر افزوده شد. البته در این مدت، در طول سال‌های جنگ جهانی اول از کل میزان واردات و صادرات مال‌التجاره گمرک بوشهر- مانند سایر بنادر و دفاتر گمرکی ایران - کاسته شد و کاهش حجم واردات در سال‌های اول جنگ بیش از صادرات بود که علت اصلی آن رقابت میان تجارت‌خانه‌های خارجی در بوشهر بود (ترابی، ۱۳۸۴: ۳۳۵). در این مدت، میزان تریاک صادراتی از خلیج فارس به مقصد کشورهای هم‌چون انگلستان به مراتب بیش از میزان تریاک بود که به روسیه صادر شد؛ تا آنجا که در سال ۱۳۲۷-۱۳۲۸ ق / ۱۹۰۹-۱۹۱۰م، صادرات تریاک فقط ۵ در صد کل کالاها صادراتی به روسیه بود و این میزان در سال ۱۳۲۸-۱۳۲۹ ق / ۱۹۱۰-۱۹۱۱م به ۱۶ درصد رسید (انتتر، ۱۳۶۹: جدول ۱۵).

بعد از جنگ جهانی اول نیز صادرات تریاک از بنادر خلیج فارس کم کم افزایش یافت. در سال‌های آخر حکومت قاجار هم صادرات تریاک از بنادر خلیج فارس روند آرام و متعادلی داشت، ولی در سال ۱۳۴۱-۱۳۴۳ق/۱۹۲۲-۱۹۲۴م، حجم صادرات تریاک از بندر بوشهر دوباره افزایش پیدا کرد؛ به خصوص در سال ۱۳۴۲-۱۳۴۳ق/۱۹۲۳-۱۹۲۴م، به مقدار ۱۲۳۷۲۱ من و به ارزش ۵۸۰۷۴۶۰۵۲۰ قران رسید که ۶۶/۱۴ درصد کل حجم کالاهای صادراتی را تشکیل می‌داد (Tableau General Du commerce, 1923, 1924 & 1925: 20- 28). در این سال، میزان ارزش صادرات بوشهر ۵۰/۳۸ درصد حجم کل تجارت بوشهر را دربر می‌گرفت و نسبت به شاخص کشوری از وضعیت بهتری برخوردار بود (احصائیه تجاری ایران، ۱۳۰۵: ۲۹-۲۸). در این زمان، پس از بوشهر به ترتیب بنادر محمره، ناصری و بندرعباس بیشترین حجم صادرات تریاک را داشتند. گرچه در همین سال میزان حجم کل صادرات بنادری همچون آبادان، چابهار و قشم بسیار افزایش یافت، ولی در زمینه صادرات تریاک فعالیت نداشتند.

طرف‌های تجارت تریاک ایران از طریق بنادر خلیج فارس

در دوره قاجار میان بنادر خلیج فارس با برخی کشورهای اروپایی، آسیایی و دول حوزه خلیج فارس ارتباط تجاری وجود داشت، ولی بیشترین حجم مبادلات تجارت تریاک را در این حوزه کشورهای انگلستان، چین، مصر، هند و ترکیه انجام می‌دادند. انگلستان یکی از مهم‌ترین طرف‌های تجاری ایران بود؛ زیرا در آن دوره نفوذ سیاسی و اقتصادی زیادی در ایران داشت و معامله تجاری خارجی در ایران موفقیت‌آمیز نبود، مگر آنکه دولت‌های انگلستان و روسیه از آن پشتیبانی نمایند (کاظم‌زاده، ۱۳۷۱: ۲۶۱-۲۶۲).

با توجه به نفوذ انگلستان در ایران، این دولت نخستین دولتی بود که در سال ۱۲۶۴ ق/ ۱۸۴۸م توسعه کشت تریاک را در جنوب ایران و با هدف صادرات این محصول به سوریه و استانبول پیشنهاد داد، ولی بعد به دلیل ناامنی و هزینه بالای حمل و نقل، تصمیم گرفت تریاک ایران را از راه بندر بوشهر و به میزان کمتر از بندرعباس به باتاویا و از آنجا به چین صادر کند (matthee, 2005: 214). با توسعه کشت و تولید تریاک در جنوب بر میزان حجم صادرات آن در سال ۱۲۶۴

ق / ۱۸۴۸م از بنادر خلیج فارس افزوده شد و در مجموع به ۲۰۰۲ صندوق رسید که از این میزان تعداد ۱۳۳۹ صندوق به هنگ کنگ، ۸۰ صندوق به سنگاپور و ۵۸۳ صندوق به لندن ارسال شد (جی لوکاس، ۱۸۷۴: ۲).

در دهه‌های ۴۰ و ۵۰ سده نوزدهم میلادی، تریاک ایران به جاوه و سپس سنگاپور و هنگ کنگ صادر شد و یکی از تجار ایرانی به نام حاج میرزا ابوالقاسم از شیراز به هنگ کنگ مهاجرت کرد و یک دفتر تجارتي تریاک در آن بندر تأسیس نمود و ده سال در آنجا اقامت داشت، ولی پس از آن که ارسال تریاک ایران به جاوه ممنوع شد، تجار ایرانی تریاک‌های خود را به طور مستقیم به چین ارسال نمودند که این کار موجب افزایش صادرات تریاک ایران به چین شد؛ تا آنجا که در فاصله زمانی ۱۲۹۶-۱۲۹۹ ق / ۱۸۷۹-۱۸۸۲م مقدار تریاک ارسالی ایران به آن کشور به دو برابر افزایش یافت و از ۴۰۰ صندوق به ۸۰۰ صندوق رسید (mathee, 2005: 214).

تریاک صادر شده از بنادر خلیج فارس از جمله بوشهر در دهه‌های پایانی سده نوزدهم میلادی پس از چین بیشتر به مقصد انگلستان، مصر، هند، قسطنطنیه، سوئد و مسقط فرستاده شد. در دو دهه آخر سده نوزدهم بیشترین حجم تریاک بوشهر به چین، انگلستان و مصر صادر می‌شد. در سده بیستم حجم صادرات به هند بیشتر شد و علاوه بر آن‌ها، هنگ کنگ نیز طرف تجاری گمرک بوشهر قرار گرفت.

جدول (۴): صادرات تریاک از بوشهر به کشورهای مختلف ۱۸۸۷-۱۹۰۱م (صندوق‌ها)

کشور	۱۸۸۷	۱۸۹۶	۱۸۹۹	۱۹۰۰	۱۹۰۱
چین	۱۰۷۷۲	۲۰۱۲۷	۴۰۳۳۹	۴۰۲۷۵	۳۰۷۸۶
انگلستان	۱۰۱۴۱	۸۳۷	۲۳۴	۳۵۱	۵۵۶
مصر	—	۲۲	۱۴	۵۶	۳۸
هند	—	—	—	۷	—
عثمانی (قسطنطنیه)	۱۵	—	—	—	—
سوئد	۱۰	—	—	—	—
بحرین (مسقط)	۱	—	—	—	—

مأخذ: 1880 1914:195. Shanavaz, Britian and the opening up of south-west Persian.

جدول شماره ۴، نشان می‌دهد بیشترین تریاک صادراتی ایران در فاصله زمانی ۱۳۰۴-۱۳۱۸ ق / ۱۸۸۷-۱۹۰۱م، به کشورهای چین و هند ارسال شده است. در دهه اول و دوم سده بیستم، به‌خصوص در فاصله زمانی ۱۳۲۵-۱۳۲۹ق / ۱۹۰۸-۱۹۱۲م، بیشترین صادرات تریاک ایران به کشورهای انگلستان، چین و عثمانی فرستاده می‌شد.

جدول (۵): صادرات تریاک ایران به کشورهای مختلف ۱۳۲۵-۱۳۲۹ ق / ۱۹۰۸-۱۹۱۲م (قران)

سال	صادرات کل	انگلستان	چین	عثمانی
۱۹۰۸-۱۹۰۹	۱۶,۹۲۰,۲۹۳	۷,۸۴۷,۷۹۰	۲,۹۴۹,۷۰۰	۴,۳۱۰,۸۶۰
۱۹۰۹-۱۹۱۰	۱۴,۳۸۱,۴۷۲	۳,۷۶۳,۳۴۰	۶,۶۹۱,۷۳۰	۲,۲۳۱,۰۱۵
۱۹۱۰-۱۹۱۱	۱۷,۵۹۶,۹۶۱	۵,۱۶۶,۹۶۰	۵,۵۹۳,۰۰۰	۵,۷۴۵,۱۸۶
۱۹۱۱-۱۹۱۲	۱۳,۱۶۹,۹۵۴	۱,۷۹۱,۳۴۵	۲,۳۳۱,۰۰۰	۳,۷۹۶,۵۳۹

(جمالزاده، ۱۳۸۴: ۳۱)

بر اساس آمار و ارقام جدول ۵، در دهه دوم سده بیستم گر چه بیشترین تریاک صادراتی ایران از طریق بنادر خلیج فارس به مقصد چین و سپس به انگلستان و عثمانی ارسال می‌شد، ولی به دلیل نفوذ زیاد انگلستان در تجارت خلیج فارس، بهترین جنس تریاک ایران را برای ساختن مرفین به لندن می‌فرستادند (جمالزاده، ۱۳۸۴: ۲۱) و این روال تا اواخر دوره قاجار ادامه یافت. در این دوره، علاوه بر تاجران ایرانی، تجار اروپایی، ارمنی، عرب و هندوها از طریق تجارت‌خانه‌هایی همچون یعقوبیان در تجارت تریاک فعالیت داشتند (اسناد ملی ایران، ش ۲۴۰۰۱۱۱۵۹، در آرشیو ۴۱۴ ط ۵۱۵ الف ا: ۶۳، ۶۲، ۳۴، ۳۲).

نتیجه‌گیری

در نیمه دوم سده نوزدهم، تجارت خارجی ایران در حوزه خلیج فارس بسیار گسترش یافت، ولی این امر به سود اقتصاد ملی ایران تمام نشد؛ چون در این دوره واردات به مراتب بیش از صادرات بود و نیز انگلستان بر تجارت خلیج فارس انحصار کامل داشت. این سلطه موجب شد تا اقلام صادراتی ایران مطابق با نیاز بازارهای خارجی تغییر پیدا کند؛ این امر سرانجام موجب افزایش صادرات مواد خام و نیز افزایش واردات کالاهای ساخته‌شده به ایران گردید. تریاک یکی از این محصولات سودآور صادراتی بود که تولید آن در ایران پیشینه‌ای طولانی دارد، ولی از اواسط سده نوزدهم میلادی تولید آن افزایش یافت و در اواخر سده نوزدهم و اوایل سده بیستم میلادی به بیشترین حد آن در دوره قاجار رسید؛ تا جایی که در بیشتر شهرهای ایران همچون اصفهان، شیراز، تبریز، خوانسار، کرمان، یزد، خراسان، کازرون، شوشتر، کرمانشاه، بروجرد و همدان کشت آن جایگزین تمام فراورده‌های اصلی کشاورزی همچون غلات شد و دولت ایران برای ثبات و تعادل داخلی مجبور به ورود مقادیر زیادی مواد غذایی شد.

در آغاز سده بیستم و در فاصله سال‌های ۱۳۲۸-۱۳۱۷ق / ۱۹۱۰-۱۹۰۰م نیز تریاک بیشترین حجم صادرات را در میان سایر کالاها در خلیج فارس داشت. در طول جنگ جهانی اول از حجم تجارت تریاک، مانند سایر اقلام تجاری، کاسته شد، ولی بعد از جنگ جهانی اول کم‌کم صادرات این کالا از بنادر خلیج فارس افزایش یافت. این در حالی بود که تولید و تجارت تریاک در این زمان در بیشتر کشورها محدود شده بود؛ به‌خصوص در کشورهایی مانند چین و هند که از مراکز عمده مصرف تریاک ایران بود، تجارت تریاک کاهش یافته و از طریق فهم راه درست تجارت، کالاهای تجاری دیگری جایگزین تریاک شده و مردم از مصرف تریاک ممنوع شده بودند.

با افزایش تولید تریاک، اقتصاد مبتنی بر کشاورزی معیشتی در جنوب ایران، به اقتصاد وابسته به صادرات مواد خام تغییر یافت، علاوه بر آن با وجود اینکه تولید و تجارت این محصول سودآور افزایش یافت، درآمدهای آن به‌جای به کار انداختن در امور کشاورزی یا صنعت، بیشتر صرف واردات اقلام لوکس اروپایی و کالاهای غیر سرمایه‌ای و فزونی

واردات مواد ساخته شده و در نتیجه، موجب تضعیف اقتصاد ملی و تعطیلی بسیاری از کارخانجات ایرانی شد.

مهم ترین بنادر صادراتی تریاک در خلیج فارس در سده نوزدهم، بوشهر و پس از آن بندرعباس بود، ولی با گشایش کارون به روی کشورهای اروپایی و به خصوص با ایجاد مسیر تجاری اهواز- شوشتر- اصفهان (لینچ) در ۱۳۱۸هـ ق/ ۱۹۰۰م، بیشترین میزان صادرات از بندر محمره انجام شد و با کشف نفت از میزان تجارت تریاک در بندر محمره کاسته شد؛ به ترتیب بنادر بوشهر، محمره و بندرعباس بیشترین حجم صادرات تریاک را داشتند. بنادر دیگر خلیج فارس مانند قشم، چابهار و آبادان از بندرهای فعال تجاری خلیج فارس در این دوره محسوب می شدند، ولی در تجارت تریاک نقشی ایفا نمی کردند. بیشترین مبادلات تجارت تریاک میان بنادر خلیج فارس با کشورهای انگلستان، چین، مصر، هند و ترکیه انجام می شد.

در مجموع، بنادر خلیج فارس از فعال ترین بنادر تجاری تریاک ایران بودند و مبادلات تجاری زیادی با مراکز مهم اقتصادی داخلی و خارجی داشتند، اما نتوانستند نظام تجاری سنتی ایران را متحول و پویا ساخته و طراز بازرگانی مثبتی را در اقتصاد تجاری ایران پایه گذاری کنند. علت عمده ناکامی آن بود که دولت ایران نتوانست از شرایط بسیار مناسبی که در عرصه تجاری از طریق گمرک خلیج فارس به وجود آمده بود استفاده نماید.

ایران نه تنها با رونق تجارت و افزایش انباشت سرمایه و نفوذ در بازارهای جهانی و حمایت از تجار داخلی، به گسترش سرمایه داری تجاری و صنعتی ایران کمکی نکرد، بلکه برعکس نیز عمل کرد؛ بدین معنی که وقتی تاجران داخلی - که از یک سو می بایست به مبارزه با سیاست های نامناسب حکومت مرکزی و از سوی دیگر، به رقابت تجاری با بازرگانان و شرکت های تجاری خارجی می پرداختند- نتوانستند تحول عمیقی در نظام اقتصادی ایران ایجاد کنند؛ در نتیجه وابستگی سیاسی- اقتصادی ایران با تسلط انگلستان بر بازار بین المللی بیشتر شد و بیشترین سود حاصل از مبادلات تجاری گمرک خلیج فارس نصیب قدرت های خارجی به ویژه انگلستان گردید. ایران نیز با حفظ همان ساختار سنتی در عرصه تجارت جهانی، توان هموردی خود را در رقابت تجاری با

کشورهای خارجی - که از ابزار و امکانات دریایی کافی برخوردار بودند - از دست داد و سرانجام، به کشوری با اقتصاد وابسته و با طراز منفی تجاری تبدیل شد.

منابع

- *احصائیه تجاری ایران. اداره کل گمرک. کتابچه عمومی تجارت با ممالک خارجه در سنه توشکان ثیل ۱۳۲۷-۱۳۲۶* ق مطابق با ۲۱ مارس ۱۹۰۸ تا ۲۰ مارس ۱۹۰۹. (۱۳۲۸). تهران: مطبعه برادران باقرزاده.

- *احصائیه تجاری ایران. اداره کل گمرک. کتابچه عمومی تجارت با ممالک خارجه در سنه توشکان ثیل ۱۳۳۴-۱۳۳۳* ق مطابق با ۲۱ مارس ۱۹۱۵ تا ۲۰ مارس ۱۹۱۶. (۱۳۳۵). تهران: مطبعه برادران باقرزاده.

- *احصائیه تجاری ایران. اداره کل گمرک. کتابچه عمومی تجارت با ممالک خارجه در سال ۱۳۰۳* ش مطابق با ۲۱ مارس ۱۹۲۴ تا ۲۰ مارس ۱۹۲۵. (۱۳۰۴). تهران: مطبعه شوروی.

- *احصائیه تجاری ایران. اداره کل گمرک. کتابچه عمومی تجارت با ممالک خارجه در سال (۱۳۰۴) ش مطابق با ۲۱ مارس ۱۹۲۵ تا ۲۰ مارس ۱۹۲۶.* (تهران: بی‌نا: ۱۳۰۵)

- استفان رای، گرمون. (۱۳۷۸). *چالش برای قدرت و ثروت در جنوب ایران از ۱۷۵۰ تا ۱۸۵۰ میلادی.* ترجمه حسن زنگنه. قم: همسایه.

- *اسناد ملی ایران.* ش ۲۴۰۰۱۱۱۵۹، در آرشیو ۴۱۴ ط ۵۱۵ الف ا، برگ‌های: ۱۰۵، ۱۰۰، ۹۹، ۹۱، ۸۶، ۷۶-۷۴-۷۳، ۱۸، ۱۷، ۷، ۶، ۵، ۴، ۳، ۲، ۱.

- اعتمادالسلطنه، محمدحسن خان. (۱۳۶۷). *موآذالبلدان.* ج ۳ و ۲. به کوشش دکتر عبدالحسین نوایی و میرهاشم محدث. تهران: دانشگاه تهران.

- انتنر، مروین ل. (۱۳۶۹). *روابط بازرگانی ایران و روسیه ۱۸۲۸-۱۹۱۴.* ترجمه احمد توکلی. تهران: بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار.

- انصاری، مصطفی. (۱۳۷۷). *تاریخ خوزستان ۱۸۷۸-۱۹۲۵.* (دوره شیخ خزعل). ترجمه محمد جواهر کلام. تهران: شادگان.

- بارون دوبد. (۱۳۷۱). *سفرنامه لرستان و خوزستان، ترجمه محمدحسن آریا*. تهران: علمی و فرهنگی.
- ترابی فارسانی، سهیلا. (۱۳۸۴). *تجار و مشروطیت و دولت مدرن*. تهران: نشر تاریخ ایران.
- جمالزاده، محمد علی. (۱۳۸۴). *گنج شایگان*. تهران: سخن .
- دالمانی، هانری رنه. (۱۳۷۸). *از خراسان تا بختیاری*. ج ۱. ترجمه سمعی. تهران: طاووس.
- دهقان نژاد، مرتضی. (۱۳۷۴). «برخی موانع تاریخی توسعه در ایران زمان قاجاریه». *مجله علمی- پژوهشی علوم انسانی دانشگاه اصفهان*. زمستان. ش ۷.
- زیباکلام، صادق. (۱۳۸۰). «بازنگری اقتصاد، سیاست و جامعه ایران در آستانه قرن نوزدهم». *مجله دانشکده حقوق و علوم سیاسی دانشگاه تهران*. تابستان. ش ۵۲.
- سیف، احمد. (۱۳۷۳). *اقتصاد ایران در قرن نوزدهم*. تهران: چشمه.
- _____ (۱۳۸۶). «تاریخ اقتصادی ایران به روایت اسناد. (اسناد و مقالاتی درباره تاریخ اقتصادی ایران)» گزارشی درباره کشت و صدور تریاک از ایران در سال ۱۸۷۴ از لوکاس جی. فروردین. *برگرفته از وبلاگ: <http://econhist.blogfa.com/>* ۸۶۰.aspx.
- عیسوی چارلز. (۱۳۶۹). *تاریخ اقتصادی ایران*. (عصر قاجار، ۱۳۳۲-۱۲۱۵ ق). ترجمه یعقوب آژند. تهران: گستره.
- کاظم زاده، فیروز. (۱۳۷۱). *روس و انگلیس در ایران ۱۸۶۴-۱۹۱۴م*. *پژوهشی در باره امپریالیسم*. ترجمه منوچهر امیری. تهران: انتشارات و آموزش انقلاب اسلامی.
- لیتن، ویلهلم. (۱۳۶۷). *ایران از نفوذ مسالمت آمیز تا تحت حمایتگی*. (۱۹۱۹-۱۸۶۰). ترجمه مریم میر احمدی. تهران: مؤسسه انتشارات معین.
- مارتین بوت. (۱۳۸۰). *تاریخ تریاک*. ترجمه منوچهر نوایی. تهران: صفی علیشاه .
- مفتخری، حسین. (۱۳۷۹). «اقتصاد سیاسی ایران». *مجله علوم سیاسی*. ش ۱۰.
- لوتی، پیر، *سفرنامه به سوی اصفهان*. (۱۳۷۲). ترجمه بدرالدین کتابی. تهران: اقبال.
- نورانی، مرتضی. (۱۳۸۳). «راهزنی در جاده‌های ایالت اصفهان و اتباع بیگانه». *مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی*. دانشگاه اصفهان. تابستان. ش ۳۶ و ۳۷.

- Bonine. E, Michael and Keddie Nikki. (1981). *Modern Iran the dialectics of continuity and change*. state university of New York press. Albany.
- Fisher. William Bayne. (1991). *The Cambridge history of Iran: from nadir shah to the Islamic republic*. Cambridge University press.
- Martin, Vanessa. (2005). *The Qajar pact: bargaining*. Protest and the state in nineteenth- century Persia.
- Matthe, Rudolph p. (2005). *Pursuit of pleasure: drugs and stimulants Iranian history*. 1500- 1900. Princeton University. paper back.
- Keddie N. (1972). *Scholar, Saints Sufis: Muslim Religious Institutions in the Middle East since 1500*. Berkeley and Los Angeles, University of California Press.
- Sayf, Ahmad. (1983). *Commercialization of Agriculture production and trade of opium in Persia*. Iranian studies. vol.8. p.243.
- Sayf, Ahmad . (1984). *Commercialization of Agriculture production and trade of opium in Persia*. Iranian studies. Vol.16. pp.233- 250.
- Shanavaz , Shabaz. (2005). *Britain and the Opening up of South- West Persian 1880- 1914, A study Imperialism and economic dependence*. London and New York
- *Tableau General Du commerce avec les pays Etrangers pendant l'année Bo2*. 1914 - Mars 1913- 20 Mars 1914. Palie par l' Administration des Douanes. Tehran, Imprimerie. Avenuelalēzar. Tehran.
- *Tableau General Du commerce avec les pays Etrangers pendant l'année Bo2*. 1917, 21 Mars 1916- 20 Mars 1917. Palie par l' Administration des Douanes. Tehran, Imprimerie. Avenuelalēzar. Tehran.
- *Tableau General Du commerce avec les pays Etrangers pendant l'année Bo2*. 1918. 21 Mars 1917- 20 Mars 1918. Palie par l' Administration des Douanes. Tehran, Imprimerie. Avenuelalēzar. Tehran.
- *Tableau General Du commerce avec les pays Etrangers pendant l'année Bo2*. 1919. 21 Mars 1918- 20 Mars 1919. Palie par l' Administration des Douanes. Tehran, Imprimerie. Avenuelalēzar. Tehran.

- *Tableau General Du commerce avec les pays Etrangers pendant lannée Bo2. 1920. 21 Mars 1919- 20 Mars 1920. Palie par l' Administration des Douanes. Tehran, Imprimerie. PHAROS. Tehran.*
- *Tableau General Du commerce avec les pays Etrangers pendant lannée Bo2. 1921. 21 Mars 1920- 20 Mars 1921. Palie par l' Administration des Douanes.Tehran, Imprimerie. PHAROS. Tehran.*
- *Tableau General Du commerce avec les pays Etrangers pendant lannée Bo2.1922. 21 Mars 1921- 20 Mars 1922. Palie par l' Administration des Douanes.Tehran, Imprimerie. PHAROS. Tehran.*
- *Tableau General Du commerce avec les pays Etrangers pendant lannée Bo2. 1923. 21 Mars 1922- 20 Mars 1923. Palie par l' Administration des Douanes. Tehran, Imprimerie. BAGHER- ZADE. Tehran.*
- *Tableau General Du commerce avec les pays Etrangers pendant lannée Bo2, 1925. 21 Mars 1923- 20 Mars 1924. Palie par l' Administration des Douanes. Tehran, Imprimerie. BAGHER- ZADE. Tehran.*